

रचनात्मक शिक्षण आणि शिक्षण परिवर्तन

शैक्षणिक

शिक्षणाच्या क्षेत्रात फार मोठी वैचारिक क्रांती घडून येत आहे; आणि त्याला कारण ठरले आहे ते मानसशास्त्रातील आणि मज्जाशास्त्रातील (NEUROLOGY) नवसंशोधन. जगभराच्या आजच्या पठडीबद्ध शिक्षणाला हादरे बसायला सुरुवात झाली आहे. परीक्षाभिमुख शिक्षण, शिक्षणकेंद्री वर्गपद्धती, ऐकून-पाठ करून शिकविण्याची पद्धती, त्यासाठी शाळेत असलेले शिस्तीचे अवडंबर आणि मुख्य म्हणजे शिक्षणाचे जीवनापासून फटकून राहणे, या साऱ्या गोष्टींची युक्तायुक्तता आता कठोरपणे तपासली जात आहे. शिक्षणव्यवहारातील वर्तनवादाचे (BEHAVIOURISM) राज्य संपून तेथे आता रचनावादाचे (CONSTRUCTIVISM) अधिष्ठान असावे, असा प्रयत्न विशेषतः शालापूर्व आणि शालेय शिक्षणात, जगभरच केला जात आहे.

आता असे सिद्ध झाले आहे की अगदी थेट उच्च पातळीवरील विद्यापीठीय शिक्षणातील तारांकित यशाचे गमक, पार अजून शाळेतही प्रवेश न केलेल्या अल्पवयीन बालकाचे घरचे वातावरण, त्याच्या वा तिच्या घरात घडून येणाऱ्या चर्चांची संख्या नि दर्जा, मूल्यविषयक पायाभूत परिस्थिती, मित्रमंडळींसमवेत घालविलेली अधिकाधिक वेळ आणि स्वतंत्रपणे रस घेऊन केलेले वाचन, यांमध्ये आहे. बालकामधील चौकसपणा ही खरी यशाची गुरुकिल्ली आहे. उपजत चौकसपणाच बालकाला आपले आपण शिकायला उद्युक्त करीत असतो. ज्याला शिक्षणातील रचनावाद असे म्हणतात, तो म्हणजे, मूल आपले आपण उत्सुकतेपोटी ज्ञानाच्या पायाऱ्या कसकशा चढत जाते याचे स्पष्टीकरण करणारा, आकलनविषयक शास्त्रज्ञांनी (कॉग्निटिव्ह सायंटिस्ट) मांडलेला नि नवसंशोधनाची बळकटी मिळालेला असा सिद्धांत आहे.

मूल प्रत्यक्षपणे कसे शिकते याबाबतचे अगदी सूक्ष्म असे धागेदोरेही, गेल्या बारा-पंधरा वर्षात उलगडले गेले आहेत. मेंदूविषयक शास्त्र, शरीरविज्ञान, मानसशास्त्र आणि अगदी पुराणवस्तुशास्त्र नि मानववंशशास्त्र या सर्वच शास्त्रांनी पुरविलेले शोधधागे आता बालकाच्या शिकण्याची गोष्ट ही केवळ शाळा नि तेथील शिकविणे यांपेक्षा कितीतरी अधिक कितीतरी मोठी गोष्ट आहे, असे दाखवून देतात. आता कुणी मेंदूची तुलना संगणकाशी करीत नाही. मेंदू ही त्यातूनही अधिक लवचिक, स्वतःहून परिस्थितीशी जुळवून घेणारी चीज आहे. ती आगळी -वेगळी तरीही बाहेरच्या विविध आव्हानांनी सतत बदलत जाणारी, वृद्धिंगत होणारी आणि न वापरले जाणारे क्षमतांचे धागे स्वतःहून तोडून टाकणारी अशी एक सचेतन गोष्ट आहे.

मेंदूमध्ये चालणारी ज्ञानग्रहणाची प्रक्रिया ही, रचनावादी दृष्टीकोणात मानल्याप्रमाणे जगाचा शोध घेणारी, जगाचा अर्थ लावणारी नैसर्गिक प्रक्रिया आहे. त्यामुळे शिक्षण ही सदैव कृतिशील प्रक्रिया आहे. असेच रचनावादाचा दृष्टिकोण मानतो. प्रत्येक नव्या अनुभवास सामोरे जाताना, ती व्यक्ती आपल्या मनात यापूर्वी साठलेल्या अनुभवांच्या प्रतिमांच्या मदतीने समजावून घेत असते. त्यामुळे शिक्षण हे कधीही वस्तूनिष्ठ आणि

अप्रत्यक्ष (पॅसिव्ह) असू शकत नाही. ते नेहमीच व्यक्तिगत असते. व्यक्ती स्वतःच नव्या अनुभवांद्वारे स्वतःच्या प्रतिमा निर्माण करीत असते आणि त्यांच्याच आधारे ती बाह्य जगाशी अर्थपूर्ण संबंध जोडीत असते. रचनात्मक शिकणे हा, व्यक्तीचा मेंदू आणि बाह्य वातावरण यांच्यामधील असा

वाहता परस्परसंबंध असतो.

शरीरविज्ञानविषयक शास्त्रांनी आपल्याला हे दाखवून दिलेच आहे की, आपण आज जे काही आहोत तो हजारो वर्षांच्या मानवी उत्क्रांतीचा परिपाक आहे. प्रत्येक नव्या पिढीला त्यापूर्वीच्या कित्येक पिढ्यांच्या विकासाचे संचित प्राप्त होत असते. भाषा शिकण्याची आपली क्षमता किंवा छोट्या गटांत राहून परस्पर सहकार्याने राहण्याची कला, विविध प्रश्नाविषयी विचार करण्याची ताकद किंवा भावीकालासाठी नियोजन करण्याची क्षमता नि दुसऱ्याविषयी वाटणारी सहानुभूती हा सर्व पसारा हा त्या संचिताचाच भाग आहे. पिढ्यान्-पिढ्यांच्या या संचितामुळेच मोठी माणसे काय किंवा लहान मुले काय ती परिस्थितीशी जुळवून घ्यायला शिकतात. परंतु वारसाने प्राप्त होणाऱ्या संचिताच्या वाढीचा वेग मात्र मंद असतो.

असे म्हणतात की, माणसाच्या मेंदूच्या रचनेमध्ये गेल्या तीस हजार वर्षांत कोणतेही महत्वाचे फेरफार झालेली नाहीत. पण त्याचबरोबर मेंदूच्या अलीकडच्या अभ्यासांतून हेही कळून आले की केवळ अगदी एका पिढीतही विशिष्ट संस्कृतीचे तात्कालिक अग्रक्रम आणि हजारो वर्षांचे उपलब्ध संचित यांचा मेळ घातला जाऊ शकतो. असे म्हणतात की, तुम्ही माणसाला अश्व युगातून बाहेर काढू शकता पण अश्वयुग मात्र माणसातून बाहेर काढता येत नाही. बदलत्या परिस्थितीशी आपल्याला जरूर जुळवून घेता येते. तरीही हजारो वर्षांच्या उत्क्रांतीतून आपण घडत गेलो आहोत त्याचे सारे संचितही आपल्यात साठलेले असते. माणूस शिकतो कसे यावर, अलीकडे, मज्जाशास्त्राने बराच प्रकाश पाडला आहे. मानसशरीरविज्ञानाचे (सायकोबायोलॉजी) इंग्लिश प्राध्यापक हेन्री प्लॉटकिन यांनी, निसर्गाची निर्मिती आणि मानवी प्रगती यांबाबतचे एक साक्षेपी विधान केले आहे. त्यांनी म्हटले आहे की, निसर्गाने स्वतःचीच निर्मिती केली आहे. त्यामुळे, माणसाने स्वतःचे संगोपन-संवर्धन कसे करावे हे या ऐतिहासिक विकासाच्या संदर्भातच जाणून घेता येते. निसर्गातच संगोपन-संवर्धन सामावलेले आहे. माणूस जसे शिकतो, तसे तो का शिकतो, याचे उत्तर या विधानात दडलेले आहे.

आपल्या अनुभवांतून रचनात्मक पद्धतीने जेव्हा मूल शिकते तेव्हा ते एकीकडे आपल्या शिकण्याच्या क्षमतांचा विकसीत करीत जाते. म्हणजेच आपल्या सर्जनशीलतेच्या, उद्यमतेच्या आणि विविध गोष्टींमधील परस्परसंबंध हेरण्याच्या नि शोध घेण्याच्या क्षमता वृद्धिंगत करते. आजच्या प्रचलित शिक्षणपद्धतीचा दोष असा की, मुलांना शाळेच्या चार भिंतींमध्ये, जीवनाशी सुसंगत असणाऱ्या विविध अनुभवांच्या अभावी, त्यांच्या बौद्धिक नि सामाजिक विकासाला फारच अल्प साथ मिळते. यातूनही वाट काढून काही मुले यशस्वी होतात पण कित्येक मुलांच्या बाबतीत, ना त्यांना शाळेत स्थान मिळते ना जीवनात आपल्याला काही स्थान आहे, असे त्यांना वाटते.

एकेकाळी अतिशय उच्च हेतूंनी तयार झालेल्या या प्रचलित शिक्षणव्यवस्थेने आज मात्र अनेक समस्या तरूण वर्गापुढे निर्माण करून ठेवल्या आहेत. विचारवंतांपुढे या शिक्षणाने निर्माण केलेली असंख्य प्रश्नचिन्हे आहेत. आपण आजवर बालशिक्षणाकडे तद्दल दुर्लक्ष करून प्राथमिक-माध्यमिक स्तरावरील शिक्षण बोजड नि निरस करून ठेवले आहे. एवढेच नाही तर एरवी पालकांनी नि समाजाने सहजपणे करायच्या कित्येक गोष्टींचा बोजा आपण शिक्षकांवर वृथा टाकत चाललो आहोत. ही शिक्षणव्यवस्था विद्यार्थ्यांना मोठमोठ्या सुट्या घ्यायला

लावते आहे आणि त्याचवेळी प्रौढ जगाचे जीवन आणि सामाजिक जबाबदाऱ्या यांना शाळेचे दरवाजे बंद करून ठेवीत आहे. ज्या वयात मुलांच्या बुद्धी- भावनांना चांगले खतपाणी मिळायचे त्याचवेळी त्यांच्यातील प्रचंड उर्जा नि जीवनाशी यांचे आपण खच्चीकरण करीत चाललो आहोत.

एकोणिसाव्या शतकातील उपलब्ध शास्त्रीय ज्ञान नि तत्कालीन वाढत्या औद्योगिकीकरणाची गरज यांतून ही शिक्षणाची कारखाना-पद्धती जन्माला आली. तिने तत्कालीन विद्यार्थ्यांना सार्वत्रिकरीत्या अनेक कौशल्ये देऊन त्यांची उत्पादकता वाढविली; त्यांचे रहाणीमानही वृद्धिंगत केले. पण यासाठी जबरदस्त किंमत मोजावी लागली आहे. या कारखाना पद्धतीच्या शिक्षणव्यवस्थेत, अनेकांच्या विविध बुद्धिमत्ता प्रकाशातच आल्या नाहीत. शाळेच्या, दैनंदिन धवडग्यात अनेकांना औदासिन्याचे, निराशेचे धनी व्हावे लागेल. ज्या शालेय दिवसांमध्ये विविध आव्हानांनी जगाचे शोध घ्यायला शिकायचे त्या वयात, त्यांना दुसऱ्या कोणीतरी काय करायचे नि कसे करायचे हेच सदैव सांगत राहण्याची वेळ आली. विसाव्या शतकातील वर्तनवादाचा पगडा असलेल्या शिक्षणव्यवस्थेत, प्रत्येक गोष्ट करण्यासाठी बक्षिसाचे, मार्काचे आमिष दाखवावे लागेल ; मुलांचे मेंदू म्हणजे कोरी पाटी मानली जाऊन इतरांनी सूचना देऊन ती भरण्याचे योजावे लागेल आणि बुद्धिमत्ताही उपजत आणि आनुवंशिक मानली गेली. त्यामुळे तत्कालीन शिक्षणतज्ज्ञांना शिकण्याच्या प्रक्रियेचा अभ्यास ही सुद्धा केवळ शालेय गोष्ट वाटत राहिली..

आता बुद्धिमत्तेच्या संदर्भातील प्राप्त झालेल्या अधिक माहितीमुळे, बौद्धिक विकासाची आपली समज नि कल्पना अधिक स्वच्छ नि नेटक्या झाल्या आहेत. मुलांचे सात-आठ वर्षांपर्यंतचे वय हे त्यांच्या आयुष्यभरच्या बुद्धिमत्तेच्या बेगमीचे वय आहे; त्यातही वयाच्या तिसऱ्या वर्षापर्यंत बालकाचा बौद्धिक विकास हा बाह्य उत्तेजन आणि प्रेरणा यांच्यावरच, मोठ्या प्रमाणात अवलंबून असतो. सामाजिक समायोजन नि प्रश्न सोडविण्याची क्षमता या बाबी अल्प वयांतच विकसीत झाल्या नाहीत तर पुढच्या वयात त्या आत्मसात करणे खूप कठीण जाते. त्यामुळे सुजाण पालकत्व ही लहान वयातील अत्यावश्यक गरज आहे.

कुमार वयात मुलांच्या हार्मोन्समध्ये असे काही बदल होतात की त्यावेळी मुले प्रौढांवरील परावलंबन झटकून आपण आपले स्वामी होण्याचा प्रयत्न करतात. आपले ज्ञान व्यवहारात वापरू

लागतात. मात्र त्यांची आधीच्या बालवयात त्यासाठी आवश्यक ती तयारी झालेली नसणार तर मात्र, मुले, आपल्या या शारीरिक बदलांना पुरेशा शक्तीने सामोरी जाऊ शकत नाहीत नि मग ती भावनीक नि सामाजिकदृष्ट्या अपंग ठरतात. शाळा आणि समाज यांच्यामध्ये पडलेले अंतर हा आजच्या शिक्षणातील कळीचा प्रश्न आहे; अनेक शिक्षणतज्ज्ञांना आता हा प्रश्न उलगडला आहे. रचनात्मक अंगाने पाहता, शिक्षण ही विद्यार्थी-शाळा आणि पालक-समाज यांच्या एकत्रित येण्यातूनच, घडणारी प्रक्रिया आहे आणि त्यानेच हे अंतर भरून निघणार आहे.

विद्यार्थी-समाज असा परस्परसंबंध, वास्तवजीवनाचे भान आणि हेतूपूर्ण शिक्षण या गोष्टी आता बालकाच्या मेंदूच्या विकासाचीही गरज आहेच, याच्या स्पष्टीकरणाने रचनात्मक शिक्षणाची अपरिहार्यता शिक्षणतज्ज्ञांना जाणवत आहे. धोरणकर्ते आणि शिक्षणाची मागणी करणारा समाज यांच्यात मात्र शिक्षणातील परिवर्तनाची निकड कशी निर्माण होणार आणि प्रबोधनाचे हे व्यापक कार्य कोण कसे अंगिकारणार, हे मात्र नवे प्रश्न आव्हान

द्यायला समोर उभे राहिले आहेत. (संदर्भ- जॉन अँबट व टेरिन रियान यांचा एज्युकेशनल लिडरशीप, नोव्हेंबर १९९९, मधील लेख)

मादक द्रव्यांच्या विरोधात युद्ध

भारताच्या पूर्वेकडील थायलंड या देशात, मादक द्रव्यांच्या विरोधात मोठे युद्ध पेटले आहे. त्यात आत्तापर्यंत हजारोपेक्षाही अधिक लोकांचा बळी गेला आहे. पंतप्रधान थकसीन शिवान यांच्या सरकारने नार्कोटिक्स या भूमीवरून नाहीसे करण्याची कठोर मोहीम उघडली आणि त्यानंतर महिनाभरातच १३,२३२ लोकांना जेरबंद करून त्यांच्याकडून नार्कोटिक्सच्या सुमारे १० लाख गोळ्या जप्त केल्या आहेत. आणखी ३६२७७ लोकांनी शरणागती पत्करली आहे. ११३८ लोक मृत्यूमुखी पडले आहेत. या हत्या घडवून आणण्यात गुन्हेगारी जगतातील बडी धेडे आहेत तशीच अगदी शेजार-पाजारची शत्रूमंडळीही आहेत. मानवी हक्क गटांनी मात्र यात पोलीसही सामील असल्याचे म्हटले आहे. थायलंडमध्ये हा रोग खूपच बळावला होता. जगातील सर्वात जास्त मेथाफेटॅम्सचा उपभोग घेणारा हा देश आहे. हेरॉईनचा व्यापारही या देशाकरवी मोठ्या प्रमाणावर होत असतो. आज सुमारे तीस लाख लोक सर्रास मादक द्रव्य सेवन करताहेत आणि यांच्यासाठी म्यानमार हा नार्कोटिक्सचा मोठा उत्पादक देश आहे. नागरिकांनी परस्परांविरूद्ध अनेक खोऱ्या तक्रारी केल्या आहेत. व्यक्तिगत शजूंनी परस्पर काटा काढला आहे. पंतप्रधानांनी मात्र या मोहिमेचे समर्थन केले आहे. एका सर्वेक्षणानुसार ९० टक्के लोकांनी या मोहिमेस आपली मान्यता दर्शविली आहे. (संदर्भ - टाईम)

